

Spis treści

Wstęp	7
Część I. Wprowadzenie	11
1.1. Krótko o metodologii	12
1.2. Ograniczenia badawcze	19
Część II. Uwarunkowania transferu między kulturą arabską a polską w historii idei	25
2.1. Okres przedglobalizacyjny (do około XV wieku)	29
2.2. Okres wielkich odkryć geograficznych połączony z kolonizacją nowych terenów	42
2.3. Okres rewolucji przemysłowej oraz kolonizacji Azji i Afryki	63
2.4. Okres trzech wojen	72
2.5. Okres współczesny	94
Część III. Z ziem arabskich do Polski	103
3.1. Transfer materialny	107
3.1.1. Znajdźiska archeologiczne na ziemiach polskich	108
3.1.2. Nowożytny importy ze świata arabskiego	118
3.2. Transfer niematerialny	142
3.2.1. Zapóżyczenia w języku i nauce	143
3.2.2. Inspiracje w literaturze i muzyce	150
3.2.3. Wartości religijne	163
3.3. Transfer osobowy	180
3.4. Wnioski z badania transferu między kulturą arabską a polską	190
Zakończenie	203
Bibliografia	207

Wstęp

W historii idei z uwagi na sytuację geopolityczną wyróżnić można dwa typy transferu kulturowego. Pierwszy jest procesem nierównorzędnym, według drugiego transfer kulturowy jest oparty na przepływie pomiędzy kulturą centrum a kulturami peryferyjnymi. Na bazie m.in. tego stwierdzenia proponuję traktowanie transferu arabsko-polskiego nie jako *transferu kulturowego*, a *transferu pomiędzy kulturami*¹, jest to bowiem transfer pomiędzy równoważnymi kulturami, wolnym od kolonialnej przemocy i politycznego przymusu.

Samo powstanie koncepcji transferu kulturowego jest powiązane ze zwróceniem uwagi na geograficzne procesy globalizacji, która postawiła przed badaniami społeczno-kulturowymi nowe wyzwania wymagające innowacyjnych metod badawczych. Nie jest przypadkiem, że koncepcja transferu kulturowego powstawała w środowisku osób funkcjonujących między dwiema kulturami – niemiecką i francuską (*Grenzgänger*), które doskonale znały tradycje naukowe obydwu tych krajów² (wbrew swej nazwie, uwzględniając ww. rozróżnienie pojęciowe, dotyczy to równorzędnego transferu pomiędzy kulturami).

Funkcjonowanie w dwóch kulturach stało się podstawą analizy przepływu elementów kulturowych między kulturą arabską a kulturą polską, która miała z zamierzenia przyczynić się do postawienia nietradycyjnych pytań badawczych oraz stworzenia nowej perspektywy badawczej, a także bardziej interdyscyplinarnego podejścia, tzn. wykorzystania przez jedną dyscyplinę metod badawczych charakterystycznych dla innych dyscyplin (a nie tylko ich wyników badań). Pomocne w niej były opracowania przygotowane przez uczestników projektu pt. „Transfer kulturowy jako transdyscyplinarny element nauki o stosunkach międzykulturowych na przykładzie wpływów kultury arabskiej w dziedzictwie

¹ Szczegółowe rozróżnienie tych dwóch pojęć: Mustafa Switat, *Transfer w myśli społecznej. Od transferu kulturowego do transferu między kulturami*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2020.

² Matthias Middell, *Kulturtransfer und transnationale Geschichte* [w:] Matthias Middell (red.), *Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Hannes Siegrist zum 60. Geburtstag*, Leipzig 2007, s. 49–69, tu s. 50.

kulturowym Polski” (2016–2023)³ w ramach Narodowego Programu Humanistyki⁴, które umożliwiły połączenie różnych perspektyw poprzez bliższą współpracę między różnymi dyscyplinami w ramach badań socjologicznych. Ponadto w toku prac nad rozprawą doktorską o społeczności arabskiej w Polsce natrafiłem na wiele materiałów dotyczących niematerialnych śladów kultury arabskiej (czy arabsko-muzułmańskiej) oraz materialnych importów kulturowych⁵ w polskim dziedzictwie kulturowym – stąd też zrodził się pomysł ww. zespołowego projektu badawczego o migracji wybranych elementów kultury arabskiej do polskiej kultury.

Przedmiotem badań ponad czterdziestoosobowego zespołu było, co, kiedy i jak dotarło ze świata arabskiego oraz jaki to miało wpływ na polską kulturę, naukę i sztukę od średniowiecza do współczesności. Badane były zarówno wpływy pośrednie, jak i bezpośrednie arabskiego pochodzenia w polskiej nauce (w tym m.in. w polskiej literaturze, języku, orientalistyce) i sztuce (monety, broń, biżuteria, tkaniny, malarstwo, rzeźba, muzyka, architektura). Zaprezentowano także rolę grup ludności orientalnej („pośredników”) w transferze kulturowym z ziem arabskich do Polski (w tym m.in. Ormian, Tatarów, Turków, Żydów czy Karaimów) w kontekście kulturalnych polsko-arabskich stosunków na przestrzeni wieków. Mieszkańcy ziem polskich utrzymują kontakty z kulturą arabską od czasów średniowiecza po dzień dzisiejszy. Zapożyczenia arabskie w polskiej kulturze czerpano bądź bezpośrednio z kultury arabsko-muzułmańskiej, bądź przepływy kulturowe dokonywały się pośrednimi drogami zarówno z krajów arabskich, Imperium Osmańskiego, jak i zachodniej Europy.

W toku prac grantowych okazało się, że planowana metoda badawcza jest przestarzała – w obecnych międzynarodowych trendach badań przepływów kulturowych odchodzi się od badania transferu na podstawie prezentacji wpływów jednej kultury na drugą na rzecz badania ich podobieństw i wzajemnych powiązań⁶, co ugruntowuje istnienie transferu pomiędzy kulturami jako kategorii badawczej (z tego powodu próbuję tę nową tendencję włączyć do swojej analizy). Nowa teoria badawcza ma być równa, wolna od dominacji i jakichkolwiek hierarchii kulturowych.

³ Analizę oparto na tekstach złożonych do czerwca 2022 r. W chwili oddawania tej książki do druku tom V nadal nie był kompletny.

⁴ Monografia ta nie jest efektem końcowym tego projektu (choć tak była planowana), ponieważ ani zaprezentowana analiza, ani prace wydawnicze nie zostały opłacone ze środków projektu. **Publikacja ta została dofinansowana w ramach programu „Inicjatywa doskonałości – Uczelnie Badawcze”.**

⁵ Importy kulturowe rozumiane są jako elementy przeniesione z innych kultur (przedmioty transferu). Transfer kulturowy w tym kontekście to proces ich przeniesienia z jednej kultury do innej.

⁶ M.in. Piotr Piotrowski, *Globalne ujęcie sztuki Europy Wschodniej*, Rebis, Poznań 2018.

Ta zasada równorzędności i równości wynika nie tylko z teorii relatywizmu, ale i z zasad transdyscyplinarności przyjętych w karcie transdyscyplinarności, której draft został opracowany na Pierwszym Światowym Kongresie Transdyscyplinarności w 1994 roku. Zgodnie z art. 10: „Żadna kultura nie jest uprzywilejowana przed żadną inną kulturą. Podejście transdyscyplinarne jest z natury transkulturowe”, a z art. 13: „Etyka transdyscyplinarna odrzuca każdą postawę, która odmawia dialogu i dyskusji, niezależnie od tego, czy pochodzenie tej postawy jest ideologiczne, scjentystyczne, religijne, ekonomiczne, polityczne czy filozoficzne. Wspólna wiedza powinna prowadzić do wspólnego zrozumienia opartego na absolutnym szacunku dla zbiorowej i indywidualnej Inności, zjednoczonej wspólnym życiem na tej samej Ziemi”⁷.

Analizę socjologiczną oparłem na dotychczasowej literaturze przedmiotu – wskazanej przez uczestników projektu oraz na własnych poszukiwaniach źródłowych. Konieczność koncentracji na opracowaniach przygotowanych przez uczestników projektu (takie były jego założenia opisane we wniosku) z jednej strony może się okazać ograniczająca, ale z drugiej strony stanowi pewne naturalnie określone ramy odniesienia, czyniąc analizę możliwą przy tak ogromnym zasobie źródłowym i szerokim zakresie. Z tej właśnie przyczyny niektóre importy kulturowe, jak np. monety, zostały omówione bardzo szczegółowo, a inne bardziej pobieżnie. Niewielkie rozmiary niniejszego studium (w dużym stopniu syntezy będącej podsumowaniem wspomnianego grantu) nie pozwalają bowiem na szczegółowe przedstawienie bogatej, i dotąd mało zbadanej, problematyki transferu między kulturą arabską a kulturą polską. Jak bowiem twierdził Jerzy Jedlicki: „istnieje w nauce podział pracy i człowiek tyle pisze, ile zdoła swą wiedzę w rozsądnym czasie ogarnąć”⁸. Chcę więc podkreślić, że przy przygotowywaniu tej książki konieczne było ciągłe dokonywanie selekcji i wyboru, nieustanna rezygnacja z wątków mniej ważnych lub jedynie sugerowanie problemów, które wymagają dalszych badań. Zainteresowanych szczegółami poruszanych zagadnień odsyłam do cytowanych źródeł i najważniejszych opracowań.

Mam świadomość, że pomimo korekt i uwzględnienia opinii kilku czytelników, konsultantów i recenzentów ta pionierska praca ma wiele niedociągnięć⁹. Jako swoje usprawiedliwienie dodam, że przekraczając granice swojej dyscypliny, korzystałem ze źródeł opublikowanych i zrecenzowanych przez specjalistów z innych dziedzin.

⁷ Basarab Nicolescu, *Manifesto of Transdisciplinarity*, State University of New York Press, Albany 2002, s. 147–152, <https://inters.org/Freitas-Morin-Nicolescu-Transdisciplinarity> [17.07.2022].

⁸ Jerzy Jedlicki, *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują*, W.A.B., Warszawa 2002, s. 17.

⁹ Ponieważ nie jest to publikacja orientalistyczna, nie ujednolicono transkrypcji arabskiej, a zastosowano zapisy zgodne z formą przyjętą w cytowanych źródłach.